

Brit utazók Magyarországon 1792–1815

„Aligha akad számottevő objektum a Lövészdomb és az Etna hegye között, melyet valamely szerző eddig jól-rosszul le nem írt volna.”¹ E magabiztos kijelentés George Keate, 18. századi angol szerző tollából származik. Aligha túloz; angol, skót, francia, német utazók keresztül-kasul beutazták Európát. Feljegyezték mindent, ami figyelmüket megragadta. Hazatérve sokan közülük könyv alakban tették közzé tapasztalataikat és hiba volna azt gondolni, hogy a közönség csupán mérsékelt érdeklődést mutatott munkáik iránt: a kora újkorban az egyik legkeresettebb termék a könyvpiacra éppen az útleírás volt.²

Az angol gentry számára a tizennyolcadik században a „finom neveltetésnek” már elengedhetetlen feltétele volt, hogy az ifjak néhány hónapot a kontinensen töltsenek. A szegényebbek csupán a két Németalföldre (Belgium, Hollandia) és Franciaországig jutottak, a tehetősebbek vagy vállalkozó szelleműbbek Itáliáig és Svájcig. Ritkán merészkedtek a német területeken túl, nem is annyira a közbiztonság miatt (mely egyébként sem rosszabb, sem jobb nem volt a korabeli nyugat-európai átlagnál; minden országnak megvoltak a maga Cartouche-ai és Dick Turpinjei), hanem mert Közép-Európa egyszerűen nem volt elég érdekes a számukra.

Az utazók a természeti szépségeket és az antikvitás emlékeit keresték. Minthogy ezeket nagy bőségben lelheték fel Itáliában, elsődleges úti céljuk is ez az ország volt. Pompeji felfedezése a század közepén nagyban hozzájárult az utazni vágyók lelkesedéséhez. Olyan kiválóságok is, mint Montesquieu vagy Goethe, szenvedélyes utazók voltak. Az európai „Grand Tour” ebben a korban nyerte el végső formáját: Párizson, Torinón, Firenzén, Rómán, Nápolyon, Velencén és Bécsen keresztül vezetett a Rajna-vidékre és a két Németalföldre.³

Bár Magyarország „alig egy ugrásra” volt Béctől, az utazók többnyire mégis elkerülték. Az ország természeti nevezetességei nem voltak széles körben ismertek, római emlékei javarészt a föld alatt pihentek, vagy alig felismerhető romok voltak. Nem kelhettek versenyre Dél-Franciaország vagy Itália hasonló maradványaival. Mi több, az országot a török

1 „There is scarcely any considerable object, between Shooter’s Hill and Mount Aetna, which hath not been described, well or ill, by some author or other.” *George Keate: Sketches from Nature c. művét idézi: Paul Langford: A Polite and Commercial People. England 1727–1783. Oxford, 1992. 506.*

2 Az angol könyvtárak gyűjteményeinek legnépszerűbb darabjai az útleírások voltak. *P. Langford: i. m. 95.*

3 *G. Györfly Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései). Bp. 1991. (Művészettörténeti Füzetek – Cahiers d’Histoire de l’Art 20.) 11.*

megszállás és százhetven év háborúskodás után lepusztult, érdektelen területnek vélték, ahol az utazó a nyakát, de legalábbis az erszényét kockáztatja. „Azt mondták nekem, örülhetek, ha egyáltalán élve visszatérek” – riogatták Robert Townsont Bécsben még 1793-ban is.⁴

Mégis számos francia, német, skót, olasz és angol utazó kereste fel az országot a 17. század végétől. Sokan közülük a kor szokásának megfelelően könyv alakban is megjelentették tapasztalataikat, mint például az a névtelen angol, akinek munkája 1782-ben látott napvilágot Lausanne-ban, francia nyelven,⁵ az erdélyi születésű von Born báró, aki német földön élte le élete nagy részét,⁶ vagy a főntebb már idézett Robert Townson.

A magyar történetírás mindig is tisztában volt az útleírások forrásértékével. A múlt század végén jelentette meg Szamota István számos beszámoló részleteiből összeállított szemelvénygyűjteményét.⁷ E munkát Birkás Géza műve követte, aki a hazánkban járt franciák leírásait vizsgálta meg.⁸ Haraszi Sándor és Pethő Tibor számos útleírásból publikáltak részleteket 1975-ben,⁹ míg Antalffy Gyula a Habsburg Birodalom közlekedési infrastruktúráját dolgozta fel, még ugyanabban az évben.¹⁰

Legújabbán G. Györffy Katalin jelentetett meg egy feldolgozást a 18. században Magyarországon járt külföldiek beszámolóí alapján.¹¹ Ő a művészettörténeti szempontból fontos részleteket emelte ki. Gömöri György 1992-ben adott ki egy szemelvénygyűjteményt.¹² Gömöri kizárólag angol és skót utazókkal foglalkozott. Egy évvel korábban számos esszéet bocsátott közre a kora újkori magyar–angol kapcsolatokról.¹³

Mindezek fényében meglepő, hogy a történészek nem dolgozták fel annak a négy brit utazónak a beszámolóit, akik a francia forradalom és a napóleoni háborúk zűrzavaros időszakában jártak hazánkban.¹⁴ Természetesen megjelent néhány velük foglalkozó mű, de átfogó és összehasonlító munka egy sem.¹⁵ E korszak fontos mind a szigetország, mind a Magyar Királyság történetében. Magyarországon a korszak a nemzeti ébredéssel, a rendek tiltakozásával, a jakobinus összeesküvéssel és annak elnyomásával indul. Magyar katonák harcolnak a Franciaország elleni háborúban, Napóleon megszállja, majd kiüríti az ország nyugati részét, rövid gazdasági fellendülés, aztán visszaesés, a pénz kétszeri leértékelése követik egymást. A négy utazó állandóan változó viszonyok között ér-

4 Robert Townson: *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793.* (= *Townson*) London, 1797. 32.

5 *Lettre d'un voyageur anglais sur la France, la Suisse, l'Allemagne et l'Italie.* II. Lausanne, 1782., idézi: G. Györffy K.: i. m. 23.

6 *Briefe über Mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch des Temeswarer Bannat, Siebenbürgen Ober- und Niederrungarn des Herrn Ignaz Edler von Born.* Frankfurt–Leipzig, 1774., angolul: *Travels through the Bannat of Temeswar, Transylvania, and Hungary.* London, 1777.

7 Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717.* Bp. 1891.

8 Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon.* Szeged, 1948.

9 Haraszi Sándor–Pethő Tibor: *Útikalendok a régi Magyarországon.* Bp. 1975.

10 Antalffy Gyula: *Így utaztunk hajdanában.* Bp. 1975.

11 Ld. 3. lábjegyzetet.

12 Gömöri György: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737.* Bp. 1992.

13 Gömöri György: *Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok.* Bp. 1991.

14 William Hunterről, Robert Townsonról, Edward Daniel Clarke-ról és Richard Brightról van szó.

15 Pl. George Korbuly: *The Travels of Richard Bright in Hungary in 1815.* *The Hungarian Quarterly* 1938. 152–159. és Makay Attila: *Egy angol utazó (Townson Robert) a Felvidéken 1793-ban.* Kassa, 1942.

kezett az országba. A néhány év, amely látogatásaikat elválasztotta, megváltoztatta az emberek gondolkodásmódját. Beszámolóik összehasonlító vizsgálata ezért igen hasznosnak tűnik.

E tanulmányban négy útleírást vizsgálok: William Hunter 1792-ben, 1799-ben és 1800-ban járt hazánkban, Robert Townson 1793-ban, Edward Daniel Clarke 1802-ben, Richard Bright pedig 1815-ben jelentette meg beszámolóját.

Az utazók

A négy utazó közül William Hunter volt az első, aki hazánkba látogatott. Sajnos, a brit életrajzi lexikon, a *Dictionary of National Biography*¹⁶ egy árva sort sem ír róla. Egyetlen William Hunterről tud, aki a korszakban élt, ez az illető azonban a *Kelet-Indiai Társaság* alkalmazásában állt, és 1792-ben éppen valahol a szubkontinensen tartózkodott. Ennél fogva „a mi Hunterünk”-ről minden információ a saját könyvéből származik. (*Utazások Franciaországon, Törökországon és Magyarországon át Bécsbe 1792-ben, amelyhez néhány, Magyarországon 1799-ben és 1800-ban tett utazás csatoltatik nővéréhez [Angliába írott levelek formájában]*. I–II. London, 1803.)¹⁷ Munkáját a hagyományos 18. századi formában írta meg: az útleírás levelek sorozata valódi avagy kitalált nővérének. Azt, hogy ezek valódi levelek-e vagy szerzőjük a kor divatját követve fiktív leveleket írt, nem sikerült kiderítenem.

Hunterről nagyon kevés dolgot tudunk, mindössze annyit, amennyit önmaga elárul magáról könyvének belső borítóján. Esquire volt – amely ugyan nem arisztokrata rang, de az angol nemesség felső rétegét jelenti – és az *Inner Temple* tagja.¹⁸ Magyarország annyira elbűvölte, hogy kétszer is visszatért ide, 1799-ben és 1800-ban, és olyan helyekre is eljutott, ahol társai nem fordultak meg.

1792. június 20-án érkezett meg az erdélyi határra hosszú, Párizson, Marseilles-en, Szmirnán, Isztambulon és Bukaresten keresztül tett utazás után. Tíz napot kellett eltöltenie a vöröstoronyi¹⁹ karanténban, mint mindenkinek, aki a szultán birodalmából érkezett. Keresztülutazott Erdélyen, a Temesközön, Szeged és Kecskemét érintésével az Alföldön. Budán tíz nappal szalasztotta el Ferenc király koronázását, amint dühöngve megjegyzi, a karanténban töltött vesztegár miatt.²⁰ A Duna mentén haladva hagyta el az országot. Tíz nappal azután, hogy Vöröstoronynál átlépte a határt, már Bécsben volt.

16 The Dictionary of National Biography. Ed. by Sir Leslie Stephen–Sir Sidney Lee. I–XXII. Oxford, 1963–1964. Minden, az utazók személyére vonatkozó információ innen származik, kivéve, ahol másképpen jeleztem. (Townsonról: XIX. 1060.; Clarke-ról: IV. 421–424.; Bright-ról: II. 1242–1245.)

17 *William Hunter: Travels through France, Turkey and Hungary to Vienna in 1792 to which Are Added Several Tours in Hungary in 1799 and 1800* (in a series of letters to his sister in England). (= *Hunter*) 1–2. London, 1803.

18 Az Inner Temple annak a három londoni jogi főiskolának volt az egyike, amelyek a 17. században kezdték meg működésüket. Angliának csupán két egyeteme volt korszakunkban, Oxford és Cambridge. A két intézmény nem győzte a jogászképzést a polgárosodó szigetország szükségleteinek kielégítésére. A három főiskola kizárólag a jogászképzés céljait szolgálta, egyetemi rangjuk nem volt.

19 Az utazók által említett helységeket magyar alakjukban adom meg.

20 *Hunter* 159. Minden, Hunternél megadott oldalszám a második kötetre vonatkozik.

Második utazására 1799 őszen került sor. Bécs felől érkezett Budára, kirándult Visegrádra, majd a felvidéki bányavárosok megtekintésére indult. Egeren és Kassán keresztül érkezett oda. Megpróbált felhágni a Lomnici-csúcsra, a rossz idő azonban megakadályozta ebben.²¹ Visszatért Budára és Hadik gróf társaságában kirándult a Balatonhoz. Bécsben telet. Márciusban már újra úton volt, ezúttal a Délvidékre. A Duna vonalát követve jutott el az oszmán határig. Meglátogatta Eszékét, Zimonyt, de nem kelt át Belgrádba, mert akkor újabb tíz napot kellett volna eltöltenie, ezúttal a zimonyi karanténban. Megcsodálta a Vaskaput, majd ugyanazon az útvonalon, mint 1792-ben, elhagyta az országot.

Hunter leveleinek a stílusa könnyed, csevegő, mentes minden bonyolult tudományos leírástól. Könyvéhez függelékben csatolta utazásainak térképét és egy útinaplót, melyben az összes helységet följegyezte, melyen áthaladt, nem hagyva ki az időpontot sem, amikor érintette azokat, valamint a települések egymástól való távolságát.

Mindjárt a Hunter első utazását követő évben egy másik brit nemes érkezett a magyar határra. A neve Robert Townson volt. Magyarországon tán ő a legismertebb, a legtöbbet forgatott az utazók közül. *Magyarországi utazások Bécsről szóló rövid beszámolóval az 1793. évben*²² címen írta meg tapasztalatait. Könyvét 1800-ban és 1801-ben kétszer is kiadták a hollandiai Hágában. Franciául 1798–1799-ben jelent meg Párizsban. A brit életrajzi lexikon órála sem tud túl sokat: utazó és ásványtudós volt, valószínűleg Yorkshire-ben született. M. D. (*Doctor of Medicine*, az orvostudományok doktora) diplomával rendelkezett, Göttingenben végzett. Itt valószínűleg megismerkedett Schlözer professzorral, aki a felvilágosult abszolútizmus híveként folyóiratában, a *Staats Anzeigen*ben nagy figyelemmel kísérte II. József reformkísérleteit, a Habsburg Birodalom részeinek és egészének a helyzetét. A brit utazónak bevallottan óriási segítséget jelentettek a professzor adatai.

Townson Bécs felől érkezett. Első célpontja a magyar főváros volt, ahol néhány igen kellemes napot töltött, részben olyan emberek körében, akiket Göttingenből ismerhetett.²³ Ezután a felvidéki bányavárosokat indult megnézni, ám előtte még felkereste Debrecent és Nagyváradot. Baromtére segítségével megmérte a Lomnici-csúcs magasságát, kirándult a lengyel sóbányákhoz, majd Pozsonyon keresztül visszatért Bécsbe.

Townson munkája nem levélförmában íródott. Könyvét fejezetekre tagolta, ám ezek nem tematikus rendben követik egymást, hanem abban a sorrendben, ahogyan az ország különböző vidékein áthaladt. A mű hangsúlyozottan Magyarországról szól, sem utazási előzményeket, sem későbbi úti eseményeket nem tárgyal az első fejezet kivételével, amelyben a szerző Bécset mutatja be. (A lengyelországi kirándulás csupán egyetlen fejezeti ásványtani kitérő.)²⁴ A kötet végén három függelék található: rovar- és állattani ábrák a Magyarországon honos fajokról.

A harmadik látogató Edward Daniel Clarke (1769–1822) volt. Magyarországon mindössze egy hónapot töltött, 1802. április 28. és május 28. között. Mire hazánkba ért, már jó néhány országot maga mögött hagyott: beutazta Skandináviát, az Orosz Birodalom európai területeit, a Fekete-tenger partvidékét, azonosította az anatóliai Chiblak fa-

21 I. m. 288–289.

22 Townson.

23 Jó viszonyban volt Berzeviczy Gergellyel, aki szintén a Göttingeni Egyetemen tanult. Ld. *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967. 180.

24 Townson 378–402.

lut (Schliemann óta tudjuk: tévesen) Homérosz Trójájával, ellátogatott Ciprusra, a Szentföldre, Kairóba és Athénbe. Ásványokat gyűjtött, kéziratokat és érméket vásárolt, Eleuszisban a helyi pasa megvesztegetésével kiásatott egy istenszobrot. „Zsákmányát” hajón küldte haza, az azonban Beachy Headnél, az angol partok közelében elsüllyedt. Csak a szobrot és az érméket sikerült később kiemelni. Clarke maga Isztambulon, a Balánon és Magyarországon keresztül tért haza.

Clarke középosztálybeli családban született a sussexi Willingtonban. Nagypja, Edward Clarke tiszteletes utazó és író volt, apja antikvárius. Ők valószínűleg hatottak Edward Daniel szellemi fejlődésére, ám az ifjú ásványtani érdeklődése új jelenség volt a családban.

Clarke 1786-ban a cambridge-i *Jesus College* tagja lett, pontosabban tanulhatott és lakhatott a kollégiumban, bizonyos kápolnai kiegészítő feladatok elvégzése ellenében. Első útjára Henry Fulton társaságában került sor, akivel 1791-ben beutazták Nagy-Britanniát. A következő évben Lord Berwicket kísérte el Itáliába. 1793 novemberében tértek vissza, de Clarke már januárban újra útra kelt az Appennini-félszigetre. 1798-ban a *Jesus College* rendes tagja, s az ifjú John Marten Cripps tutora lett. 1800-ban Cripps és Thomas Malthus²⁵ társaságában indult hosszú utazására, amelyet főntebb tárgyaltam.

Clarke-ot 1803-ban jogi doktorrá avatták. Az anglikán egyházban a harltoni vikáriátust kapta meg, de nem tartózkodott a hívek körében: Cambridge-ben 1807–1821 között ásványtani előadásokat tartott, 1817-ben az egyetem könyvtárnokává (igazgató) választották. Ezt a posztot haláláig betöltötte. Cambridge-ben, a *Jesus College* kápolnájában temették el, mellszobra a *Fitzwilliam Múzeum* lépcsőházában áll. Ő az egyetlen a tárgyalandó utazók közül, akinek életrajzát megírták: barátja, William Otter adta ki 1825-ben.²⁶

Edward Daniel Clarke útban hazafelé érintette Magyarországot. Vöröstoronynál lépett Erdély területére, de nem említi a karantént. Hunter útvonalán jutott el Budára. Innen a legrövidebb úton a felvidéki bányavárosokhoz sietett, Esztergomon keresztül, a Garam völgyében. A bányavárosoktól Nagyszombaton és Pozsonyon áthaladva hagyta el az országot.

Clarke hat hatalmas kötetben adta ki utazásait (*Utazások Európa, Ázsia és Afrika különböző országaiban, második rész, melyhez csatoltatik a szerző útja Konstantinápolyból Bécsbe, tartalmazván Erdély és Magyarország aranybányáinak a leírását*. London, 1816.).²⁷ Magyarországról szóló beszámolója a negyedik kötetben található. A kötet szerkezete a következő: az előszót a különböző képek, ábrák, rézkarcok listája követi. A Magyar Királyság három fejezetet és mindössze 100 oldalt kap a könyv több, mint hatszáz oldalából. A hangsúlyt a szerző a magyarországi ásványokra helyezi. Clarke a térképen a magyar helységneveket magyarul és nem németül adja meg – nem úgy, mint Hunter. Stílusa könnyed, ám az ásványok hosszadalmas leírásait az olvasó fárasztónak érezheti.

25 Malthus ekkorra már kiadta híres munkáját a népesedésről: *Thomas Malthus: An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society*. London, 1798.

26 *William Otter: Life and Remains of E. D. Clarke*. London, 1825., utal rá: *The Dictionary* i. m. IV. 424.

27 *Edward Daniel Clarke: Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa part the second, to which is added a supplement respecting The Author's Journey from Constantinople to Vienna containing his account of the Gold Mines of Transylvania and Hungary*. (= *Clarke*) London, 1816.

Az utolsó most tárgyalt angol utazó Richard Bright. A francia forradalom évében született és 1858-ban halt meg. Apja bristoli bankár és kereskedő volt. Richard Edinburgh-ban végezte az egyetem bölcsészkarát, mint alapozó kurzust a későbbi specializálódáshoz. Simán bejutott az orvosi karra, de megszakította tanulmányait egy izlandi utazásért. Az expedíció vezetője, Sir George Stuart Mackenzie könyvet jelentetett meg az utazásról, melynek állat- és növénytani fejezeteit Bright írta.

1814-ben Richard Bright immár önállóan utazott Közép-Európába. Berlinben egy klinikán dolgozott néhány hónapot, majd a telet Bécsben, a kongresszus báljain töltötte. Amint az utak felszáradtak, elindult Magyarországra, bár nem maradt itt sokáig: alig két héttel a waterloo-i csata után már Brüsszelben találjuk. Itt a sebesültek kezelésében segédkezett. Magyarországi tapasztalatait vaskos könyvben foglalta össze. (*Utazások Bécsből kiindulva Alsó-Magyarországon, néhány megjegyzéssel Bécs állapotára az 1814-es kongresszus idején.* Edinburgh, 1818.)²⁸

1816. december 23-án Bright az orvosi kamara feltételes tagja lett. A Londoni Járványkórházban (*London Fever Hospital*) kezdett dolgozni. Számos lázroham kínozta ez idő alatt, mégis ekkor rendezte sajtó alá magyarországi beszámolóját. A betegség sem akadályozta meg abban, hogy 1818-ban beutazza Franciaországot, a német fejedelemségeket és Itáliát. Hazatérte után Londonban telepedett le. Csak 1824-ben lett az orvosi kamara rendes tagja, ám már 1821-ben beválasztották az Angol Tudományos Akadémiára, a *Royal Society*-be. Boncolásai jóvoltából sikerült összefüggést kimutatnia a vízkór és a veseelégtelenség között. A tünetegyüttes elnevezése azóta *Morbus Brightii*, vagy angol nyelvetrületen *Bright's Disease* (Bright-kór). Mint elismert szakember, Viktória királynő „különleges orvosa” halt meg 1858-ban.

Bright két utazást tett Magyarországon. Az első alkalommal Pozsonyon át közvetlenül a felvidéki bányavárosokba ment. Majd délnek fordult és Vácon keresztül Pestre utazott. Nem vesztegetett szót Bécsbe való visszatérésére. Nem lévén képes továbbutazni (Napóleon bevonulása Párizsba lezárta a hazafelé vezető utat), újra Magyarországnak vette az irányt. Keszthelyen gróf Festetich György látta vendégül. Bright hosszan leírja a *Georgicont*. Körülnézett a Muraközben, aztán Pécs érintésével a Duna mentén érkezett vissza Budára. A Bakonyon át jutott el Körmendig és hagyta el az országot.

Egykötetes munkája a szokásos előszó után a magyar fejedelmek és királyok meglehetősen pontatlan kronológiájával folytatódik. Az első két fejezetet leszámítva, amelyek Bécsről és az 1814–1815-ös kongresszusról szólnak, az egész könyv Magyarországot taglalja. Az elbeszélés számtalanszor megszakad a különböző statisztikák, kimásolt állattenyésztési naplók és más szerzőktől származó idézetek miatt. A főszöveghez Bright nem kevesebb, mint tíz függelékot kapcsol. Ezek jó része szintén statisztika, ám három közülük igazi különlegesség: az egyik egy beszámoló Hany Istókról, a hansági vad gyermekről, a másik a spanyol cigányok helyzetének leírása (összehasonlítandó azt a magyarokéval), a harmadik pedig angol, spanyol és magyar cigány szavak összehasonlító jegyzéke. Mindezek következtében a könyv nem igazán olvasmányos, inkább egyfajta enciklopédia Magyarországról, de messze nem pontos és kimerítő.

²⁸ *Richard Bright: Travels from Vienna through Lower Hungary with some remarks on the state of Vienna during the congress in the year 1814.* (= *Bright*) Edinburgh, 1818.

Bányák és manufaktúrák

A 18. század végén a magyarországi nemesfémhányák már túl voltak a fénykorukon, a kormányzat mégis tovább erőltette a kitermelést. Európai híriket megőrizték, így nem csoda, hogy utazóink jó néhány oldalt szenteltek tárgyalásuknak. Még Clarke is meglátogatta őket, bár ez kitérőt jelentett hazavezető útján. Ennek ellenére tíz napot töltött a felvidéki bányavárosokban (1802. május 14–24.). Ez jelzi, mekkora fontosságot tulajdonított a témának, hiszen összesen alig egy hónapig tartózkodott hazánkban.²⁹

William Hunter nem csupán Körmöcöt és Selmecet kereste fel, hanem ellátogatott Besztercebányára is, ahol megtekintette a rézolvasztó kemencéket és az ezüstöt a réztől az amalgamizálás technikájával elválasztó műhelyt.³⁰ Körmöcön alászállt a bányába és látta, hogy az gyakorlatilag már kimerült.³¹ Selmecen leírta az 1735-ben alapított bányászati akadémiát, majd megadta az arany-, ezüst- és ólomtermelés éves hasznát (3 000 000 Ft).³²

Townson, mint ásványtudós kiemelten érdeklődött az ágazat iránt. A főntebb említett két városon kívül megfordult Besztercén és Újbányán is. Besztercén leírta az amalgamizáció munkafolyamatát, melyet szerinte az általa igen csodált von Born báró fejlesztett ki.³³ Angol rajongója a báró teljes életrajzát közli könyvében.³⁴ Ebben az időben (1793) Townson szerint már a rézkitermelés is veszteséges volt.³⁵

Townson nagy elismeréssel ír a selmeci bányafelszerelésekről. A bányákat szerinte 400 éve művelik. Nem feledkezik meg az „igen tiszteletreméltó” (*very respectable*) *Bányászati Akadémiáról* sem.³⁶ Körmöcön a nemesfém-kinyerési folyamatot jegyzi föl, bár megjegyzi, hogy a termelés már nem gazdaságos. Ugyanez a véleménye Újbányát illetően is.³⁷

Clarke Bakabányát is útba ejtette, s nemcsak a bányát, hanem az aranymosó műhelyeket is leírta. (A hegy gyomrából kitermelt meddőt mosással választották el a nehezebb nemesértcől.)³⁸ Körmöcőről szólva egyedül ő és Bright emlékezik meg az állami pénzverdéről.³⁹ 1500 bányász dolgozott a város határában levő bányákban, az éves termelés pedig 3000 márka arany és 800 000 márka ezüst volt.⁴⁰ A verdében hat pénzverő szerkezet működött, mindegyiket négy munkás kezelte. Selmecről szólva Clarke megemlíti a Bányafőiskolát (*College of Mines*), azaz a *Bányászati Akadémiát*. A városban az ő ottjártakor 8000 bányász él. Órabérben fizetik őket, ha az ér nemesfémbe szegény. Ha gazdag, a bányások teljesítménybérért dolgoznak. Megközelítően 42 000 ember él közvetve vagy

29 Nem csupán a négy brit nemes érdeklődött kiemelten a nemesfémhányászat iránt: a különböző utazók a 17. század óta nem mulasztották el a felvidéki bányák megtekintését, elegendő Derschwamra, Montesquieu-re vagy Robert Brownra gondolni, hogy csak a legismertebbeket említsem.

30 *Hunter* 321–324.

31 I. m. 329.

32 I. m. 334–335.

33 Az útleírás-szerzőként is említett Ignaz Edler von Bornról van szó. Ld. a 6. lábjegyzetet.

34 *Townson* 410–421.

35 I. m. 408.

36 I. m. 422–423.

37 I. m. 430., 432.

38 *Clarke* 655–658.

39 I. m. 670.

40 I. m. 669.

közvetlenül a bányászatból Selmecen és környékén. A munkát hatéves (!) korban kezdik, s amíg bírják magukat, dolgoznak. A bányák éves hozama 62 000 Ft-ot, költsége 50 000 Ft-ot tesz ki.⁴¹

Az alacsony termelékenység ellenére a technikai felszerelés elsőrangú volt. Clarke nagy lelkesedéssel írja: „A Paquer-stohl belsejének látványa meggyőzött bennünket arról, hogy nincs több olyan bánya a világon, mint amilyenek Magyarországon találhatóak. Összehasonlítva velük milyen nyomorúságosan festenek Cornwall vagy Wales bányái!”⁴² (Igaz, Clarke a nemesfémbányákat szénbányákkal hasonlítja össze.)

Richard Bright a bécsi *Bányafelügyelőségen* írásos engedélyt kapott arra, hogy bármit megtekintsen a magyarországi és erdélyi bányákban, amit csak kíván.⁴³ Alaposan kihasználta a lehetőséget, jóllehet csak Selmecen és Körmöcön fordult meg. Szerinte Selmecbányát 745-ben alapították (!).⁴⁴ A legnagyobb prosperitás idején a bányászat 30 000 embernek adott kenyeret, ebből 10 000 élt Körmöcön.⁴⁵

A vajatok Bright leírása szerint 10–20 öl vastagok, 2–300 öl mélységűek. Tizenkét királyi, s jó néhány magánkezelésű bánya van Selmec körzetében. Az utóbbiaknak be kell szolgáltatniuk termelésüket az államnak, 24 Ft értékű ércet 19 Ft-os szabott áron. Az 1811-es devalváció óta, amikor a pénz értéke 1/5-ére csökkent, az állam mindössze 9 Ft-ot fizet ezüstben, a többit bankjegyekben. Természetesen reálértéken ez kevesebb, mint 12 Ft, tehát a magánbányákat már nem éri meg művelés alatt tartani. A bérlők mégis ezt teszik, mert művelés nélkül elveszítenék jogukat a bányára, de csak a megkövetelt minimumot szolgáltatják be. Mindezek miatt a termelés hanyatlik.⁴⁶

Bright leírja a bányák érc- és a vízkiemelő berendezéseit, valamint az érc gyermek- és felnőttmunkával történő osztályozását. A kitermelt anyag egy részét azonnal megolvasztják, a gyengébb minőségűt előbb összezúzzák, megmossák, azután olvasztják meg. A kemencék Körmöcbányán találhatóak.⁴⁷ A Windsacht-bánya bányászai (ezt látogatta meg Bright) nyolcórás műszakokban dolgoznak. A gépkezelők tizenkét óránként váltják egymást.⁴⁸

A bányavárosokat gazdasági válság sújtotta: Bright számos koldust látott körmöci tartózkodása idején.⁴⁹ Természetesen ő sem hagyta ki a pénzverdét s az olvasztókat. Az amalgamizációt az ő idejében már nem használták. Ezen a ponton kijavítja Townsont: az eljárás nem von Born találmánya, hanem a dél-amerikai ezüstbányákban a spanyolok fejlesztették ki az 1560-as, 1570-es években, von Born csupán meghonosította azt a Felvidéken 1784-ben.⁵⁰

Az ipar egészéről egyedül Bright emlékezik meg. A többiek csupán néhány benyomást rögzítenek, de ezek az információk szórványosak, attól függenek, a kérdéses utazó

41 I. m. 677–679.

42 „The sight of the interior of the Paquer-stohl convinced us that there are no other mines in the world like those of Hungary. How wretched in comparison appear the mines of Cornwall and Wales!” I. m. 687.

43 *Bright* 147–148.

44 I. m. 147.

45 I. m. 147.

46 I. m. 148–150.

47 I. m. 168.

48 I. m. 153.

49 I. m. 168.

50 I. m. 177–178.

mely vidékeken fordult meg. Clarke-ot a bányavárosokat leszámítva nem érdekelte a magyar ipar. Egyetlen megjegyzést tesz a témával kapcsolatban, amikor Pest pipaiparára utal...⁵¹

Hunter többet látott s jegyzett föl: Szepesváralja vasolvasztóit, Pécs saffron-manufaktúráit és a miskolci fonodát.⁵² Itt a későbbi nehézipari központnak még alig van nyoma. Mindössze néhány olvasztókemence működik a szomszédos Diósgyőrött. A munkások olyan piszkosak és elhanyagoltak, hogy Hunter nem állja meg néhány gonoszkodó megjegyzés nélkül. „A mi cornwall-i bányászaink kifinomult úriemberek hozzájuk képest”⁵³ – kezdi, majd hozzáteszi: „ha a császárnak lennék, egyik legelső kegyelmes rendeletem egy fésűkészítő manufaktúra felállítására volna”.⁵⁴

Robert Townson a tatai kallóalmokat, a fazekas-manufaktúrát és a ruhaüzemet említi, melyek közül az utolsó a hadsereg ellátására dolgozott.⁵⁵ Késmárkon az indigóüzemet jegyzi fel, Debrecenben a szappan- és pipagyártást.⁵⁶ A hatvani timsóüzem kapcsán ismerteti a gyártási folyamatot.⁵⁷

Amint korábban már megjegyeztem, Richard Bright felsorolásszerűen leírja az egész korabeli magyar ipart. Az iparfejlettségre jellemző, hogy két oldal alatt a végére ér.⁵⁸ Nem mulasztott el a Habsburg-kormányzat autarkióra való törekvéséről megemlékezni: az Udvar gyapot-, olajbogyó-, selyem-, kávé-, cukor- és indigótermelő kísérleteiről ír, azonban ezek közül csak az utolsó kettő volt sikeres. Bright nem tud róla, de végül a selyemtermelés is gazdaságosnak bizonyult: a Bánátban és a Délvidéken rengeteg eperfát sikerült meghonosítani. A leírás végén az olvasó részletes beszámolót kap a különböző cukorkészítési alternatívákról (répacukor, juharcukor stb.).⁵⁹

Egy érdekes elem is felbukkan az angol utazó munkájában: beszámol Városlőd iparáról. Abban az időben a település még nem volt az a híres porcelánkészítő központ, mint napjainkban, a lakosság gazdasági tevékenysége egészen más formát öltött. A lakosok fa szénahordó villákat készítettek, illetve taplógombát szárítottak, ez utóbbit pipa- gyűjtőnek. Nem csupán a helyi piacra termeltek, hanem még Alsó-Ausztriába is exportálták mindkét termékből.

A brit utazók és olvasóik számára mindezek bizonyára egy egzotikus ország kuriózumai voltak. Nagy-Britanniában az iparosodás épp ebben a korban kapott lendületet.

Közbiztonság, higiénia, egészségügy

A közbiztonság a 18. századi Nagy-Britannia neuralgikus pontja volt, az országutakon hemzsegték az útonállóak, pedig a nagy urbanizációs, s vele a bűnözési hullám csak a század végétől figyelhető meg.

⁵¹ Clarke 650.

⁵² Hunter 280., 366., 252–253.

⁵³ „Our Cornish miners are polished gentlemen to them”. I. m. 256–258.

⁵⁴ „if I were emperor, one of my first acts munificence should be the establishment of a manufactory of combs”. I. m. 256–258.

⁵⁵ Townson 54.

⁵⁶ I. m. 368., 240–242.

⁵⁷ I. m. 212–213.

⁵⁸ Bright 227–229.

⁵⁹ I. m. 231–241.

Ennek ellenére csupán Richard Bright foglalkozik behatóbban a közbiztonság kérdésével, míg Townson és Clarke megelégednek egy-két sztereotip megállapítással.⁶⁰

Bright jó néhány oldalon tárgyalja a témát. Számos magyarországi börtönt meglátogatott, részletes leírását adja a magyar bíraskodási rendszernek és nem fél otthon szerzett rossz tapasztalatainak közzétételétől sem.⁶¹

A brit orvos megpróbálta a bűnözés társadalmi okait is megvilágítani. A magyarországi útonállásnak három okát különíti el. Az első a nagyfokú írástudatlanság. Ez a felvilágosodás korának jól ismert optimizmusát tükrözi, amely szerint elég az embert megtanítani a jó és rossz közti különbségre, s az magától hasznos tagja lesz a társadalomnak. A második ok realistább: a falvakban sokaknak nem jut munka, ez kényszeríti a szegényeket útonállásra. A harmadik ok az ország hatalmas erdősegeiben rejtetik, hiszen tökéletes búvóhelyet kínálnak mindenféle haramiának.⁶² Bright maga is számos alkalommal kapott figyelmeztetést arról, hogy egy adott területen rablók tevékenykednek.⁶³

A bűnesetek elsőfokú bírósága az úriszék volt. Ennek szerkezetéről és eljárásának módjáról Bright ad kimerítő információt.⁶⁴ Nagy megdöbbenéssel jegyzi meg, hogy a nagybirtokos fiskálisa, aki a vádat képviselte, nem egy esetben egyszerre mind a vádlott védője is.⁶⁵ Az úriszék pártosságához kétség nem férhetett: „Minden személy, ki a mágnás hatókörén belül él, vagy tiszteli őt, vagy hízeleg neki, vagy féli, vagy gyűlöli.”⁶⁶

A börtönök a vármegye vagy a nagybirtokosok kezén voltak. A foglyokat mind a megye, mind az arisztokrácia felhasználta különböző munkák elvégzésére. Gyakran nehéz vasban tartották, sőt, így is dolgoztatták őket. Bright Erdősokonyán meglátogatott egy börtönt és elborzadt attól, amit ott tapasztalt, mind a tisztaság, mind a világítás és szellőzés, mind pedig a zsúfoltság terén. Nem felejtette el azonban megemlíteni, hogy a brit börtönökben hasonló viszonyok uralkodnak.⁶⁷

A magyarországi fürdők is felkeltették az utazók figyelmét. A tisztaságuk azonban sok kívánnivalót hagyott maga után, s az utazók nem is késlekedtek kifogásaikat megfogalmazni. Hunter „nem elegáns”-nak találta őket, „és a közfürdő képe túl undorító ahhoz, hogy leírható legyen”.⁶⁸

Bright egyetért ezzel az értékeléssel.⁶⁹ Mindemellett a másik két utazó, Townson és Clarke csupán arra szorítkozik, hogy rögzítse a tény, Budán jó néhány fürdő és gyógyforrás található.⁷⁰ Townson említi a Nagyvárad melletti meleg forrásokat, s azt is, hogy többségében román közemberek (*Wallachian commoners*) látogatják.⁷¹ Bright Hévizet látogatta meg, s nem mulasztotta el az alkalmat, hogy szokott pedantériájával el ne sorolja a magyarországi meleg forrásokat. Héviz különben ebben a korban még nem volt jelen-

60 Townson 256.; Clarke 637.

61 Bright 436–442.

62 I. m. 435.

63 I. m. 305.

64 I. m. 437–439.

65 I. m. 438.

66 „All the persons living within the sphere of a magnate’s influence, either respect him, court him, fear him, or hate him.” I. m. 438.

67 I. m. 442–446.

68 „and the public one exhibits a scene far too disgusting for description”. Hunter 162.

69 Bright 284.

70 Townson 82–83.; Clarke 646.

71 Townson 252–253.

tős: „Mint fürdőhely, kevés említést érdemel.”⁷² Csakúgy, mint a helység kórháza: „inkább szegényház” – fintorog Bright, hozzátéve azonban, hogy a beteget nagy gonddal ápolják.⁷³

A kórházak a 18. századi brit közvélemény figyelmének fókuszában álltak, így nem csoda, hogy Bright foglalkozik velük. Az érdeklődés az 1720-as esztendőben kezdődött, amikor elterjedt a nézet, hogy a szegényeknek a kórházakban ingyen ellátást kellene kapniuk. Egész mozgalom szerveződött a gondolat köré. Magánemberek és előfizetők hada áldozott vagyonából a nemes célra. Egy egyéni adakozó, a nonkonformista (azaz nem anglikán vallású) Thomas Guy hagyatéka volt az alapja például 1725-ben a *Guy's Hospital*nak. Ebben a kórházban Richard Bright évekig dolgozott második európai körútjáról való visszatérte után.

A korszak Magyarországon igen kevés kórház működött. Townson leírja az általa Pesten talált két egészségügyi intézményt. A városi kórház túlszűfolt volt, a szobák nyolcágyasak, apró ablakokkal, friss levegő nélkül. „Néhány legyet látván az egyik szerencsétlen nyomorult arcán, aki majdnem holtak tűnt, közelebb léptem; amikor az egyik beteg, azt gondolván, nem tudom eldönteni, halott-e vagy alszik, így szólt: »Ó uram, halott ő teljesen”.⁷⁴

A kórházzal alkotott véleményét a következő szavakkal foglalja össze: „Remélem és igazán hiszem, a legrosszabb Európában”.⁷⁵ Az egyetemi klinikáról csupán annyit közöl, hogy kicsi, összesen 50 ágya van.⁷⁶ A másik orvos is említi az *Egyetemi Klinikát*. Mint szakmabéli, nagy elismerésének ad hangot: „Kicsiny, de tökéletesen tekintetbe veszi úgy a páciensek érdekeit, mint az oktatás követelményeit.”⁷⁷ Egyedül a szellőztetés jelentett problémát a pécsi kórházban, melyet Bright tisztának, bár kicsinek ír le.⁷⁸

Utak, utazás, fogadók

A 18. század elhozta Nagy-Britanniában az államilag épített országutak (*turnpike*) rendszerének ugrásszerű fejlődését. Ezeknek az utaknak az építéséről törvény rendelkezett, az utasoknak pedig hozzá kellett járulniuk a fenntartási költségekhez. 1750 és 1770 között érte el az építési láz a csúcst. Az 1696–1836 közti időszakot véve 52%-uk az előbb említett húsz évben épült.⁷⁹ Az útonállók számára a rablás az országutakon kockázatos volt, mert mindig nagy forgalom haladt rajtuk.⁸⁰

72 „As a bathing place, it is little worthy of mention”. *Bright* 447.

73 „rather a poor house”. I. m. 448.

74 „Seeing some flies on the face of a poor wretch, who appeared almost gone, I approached him; when one of the sick, thinking I doubted whether he was dead or asleep, said: 'O, Sir, he is dead enough.'” *Townson* 78.

75 „I hope and really believe, the worst in Europe.” I. m. 78.

76 I. m. 77.

77 „It is small, but excellently calculated both for the benefit of the patients, and for the instruction of the pupils.” *Bright* 272.

78 A kórház mindössze 24 férőhelyes volt. *Bright* 579.

79 *P. Langford*: i. m. 391–392.

80 I. m. 397.

A postaszolgálat szorosan összefüggött az országútrendszerrel. A postaállomások számos feladatnak tettek eleget: előfogatot biztosítottak a postakocsiknak és az egyéni leg utazóknak is.

Magyarországon 1740 körül a *Birodalmi Postaszolgálat* kilenc járatot tartott fenn. A Dunántúl és a Felvidék legnagyobb részét, valamint Erdély keleti felét teljesen elkerülték a járatok, így az utazónak a postaállomásokat kellett igénybe vennie, ha talált egyáltalán. Egyebütt kénytelen volt a forspontot felhasználni. A parasztok persze egyáltalán nem igyekeztek, hogy előfogatot biztosítsanak az idegeneknek: Hunter Szikszón négy és fél órát várt váltásra, a falu lovai „véletlenül” mind kinn voltak a legelőn.⁸¹ Townson szerint az utas Sopron és Győr között találkozott egy fiatalemberrel, aki rendes járat híján a Bécsből Selmece visszaterő üres pénzszállító kocsival utazott.⁸³

Az utakat robotmunkával a vármegyék vagy az állam építették, ennél fogva azok minősége sok kívánnivalót hagyott maga után. Mind a négy utazó panaszkodik miattuk. Hunter megjegyzi, hogy Rákos mezeje és Komárom között az utak homokosak.⁸⁴ Bright szintén sokat szenvedett a rossz útviszonyoktól. A Pozsony és Selmec közötti szakasról írja: „különösen mikor egy-egy falut elhagytunk, a kerekek tengelyig süppedtek a sárba”.⁸⁵

Egyedül Townson számol be jó utakról Garamszentbenedek és Pozsony között,⁸⁶ azonban ez a teljes hálózatnak csupán egy rövid szakasza volt, egy fontos monostort kötött össze a korábbi kormányzati központtal.

Magyarország területén a Dunán sehol sem ívelt át állandó híd. Csak hajóhidak biztosították a két part összeköttetését, ezeket pedig nem lehetett használni december és március között. Amikor a folyó jégpáncélja elég erős volt, át lehetett rajta kelni, jégzajlás idején azonban megbénult a közlekedés. A téli időszakban a hajóhidak szétszedve a parton pihentek.

Noha ebben a korban már jó néhány állandó híd volt szerte Európában, a hajóhidak szakszerű tervezése és kivitelezése kivívta az utazók csodálatát. Nemcsak a pest–budait, hanem az esztergomit és a pozsonyit is megemlíti.⁸⁷ Bright nagy alapaossággal írja le a pest–budai hajóhidat. Clarke a pozsonyit „nagyszerű”-nek (*splendid*) nevezi. Hunter szerint „ezek a hidak [...] a legjobbban tervezettek azok közül, amelyeket valaha láttam”.⁸⁸ Egyedül Townson nem említi őket.

A fogadók az utazók számára különösen fontosak voltak. A négy látogatónak e tekintetben vegyesek a benyomásai. Townsonnak lehetett a legnehezebben a kedvére tenni: Szentendrén, Poroszlón és Tokajban egyaránt elégedetlen volt a szállással.⁸⁹ Tiszafüreden egyáltalán nem talált fogadót, be kellett érnie a község háza egyik szobájával.

81 Hunter 261.

82 Townson 41–42.

83 Bright 98.

84 Hunter 183.

85 „particularly when we passed a village, the wheels sunk to their naves in mud”. Bright 571–572.

86 Townson 439.

87 Hunter 177–178.; Clarke 654., 698.; Bright 207–208.

88 „These bridges [...] are [...] on the best plan of any I have seen.” Hunter 177.

89 Townson 73., 232., 261.

Megjegyzi, hogy ez teljesen megszokott dolog Magyarországon.⁹⁰ Egyedül a győri és a kassai fogadókkal volt megelégedve.⁹¹

Hunter és Clarke a Balkán irányából jöttek, nem a fejlettebb Ausztria felől, ezért ők kevesebbet panaszkodnak a fogadók miatt. Hunter, aki azt állítja, hogy a fogadók Buda előtt rosszak, nagyra értékeli a nagyszebenit.⁹² Győrről a szállóhely tűrhető, Balatonfüreden – tökéletes. (Füröd már ekkor is divatos hely volt.) Csupán a rossz borok miatt kesereg. Néhány jó tanáccsal is szolgál a hazánkba készülő jámbor külföldieknek: az utazáshoz elengedhetetlen egy jó kocsis, négy erős ló (hogy elkerülhető legyen az előfogatra való hosszú várakozás), saját lepedő meg egy birkabőr, amivel a fogadók piszkos ágyneműjét takarja le az ember.⁹³

Clarke csak kellemes tapasztalatairól számol be. Pesten a *Hét Választófjedelem* a legjelentősebb fogadó (*the principal inn*)⁹⁴ ebben az időben. Selmecebányán a fogadó „talán egész Európa legkiválóbbika, és természetesen a legtisztább a világon”.⁹⁵ A kiskunfélegyházairól is elismerően írt.⁹⁶

Bright szerint a magyarországi és a német fogadók hasonlóak egymáshoz: nincs friss ágyneműhuzat a szobákban, amelyeket az utas nem tud bezárni. A fogadósok nem vendégszeretőek.⁹⁷ Másutt megjegyzi, a fogadók milyen csendesek: ennek oka, hogy az emberek szegények, a borok pedig drágák.⁹⁸ A fogadósok sokszor egyáltalán nem törődnek az utasokkal: „gyakorta megesik, hogy az utazó kipiheni magát és folytatja útját, anélkül, hogy rendelne, vagy elvárnák tőle, hogy rendeljen valamit enni vagy inni”.⁹⁹

Clarke kedvenc fogadója, a selmeci *Hohen-Haus* Brighttól is kiváló minősítést kap. „Több kényelmet biztosított nekem mint bármelyik másik, amelyikkel a kontinensen dolgoztam volt”¹⁰⁰ – állítja könyvében Richard Bright. Az ország többi fogadóját illetően véleménye igen vegyes, az elismeréstől a kifejezett rosszallásig terjed.

Nemzetiségek

A szigetországból érkező utazókat meglepte a Magyarországon élő sok nemzetiség. *Németekkel* számos esetben találkoztak. Hunter Temesváron, Szegeden, Budán, Komáromban, Besztercebányán, Eszéken és Aradon emlékezik meg róluk.¹⁰¹ Townson csak Visegrádon és Pesten említi őket,¹⁰² míg Clarke csupán Erdélyben, a Bánátban, Budán és

90 I. m. 233–234.

91 I. m. 48., 304.

92 Hunter 128.

93 I. m. 227–228.

94 Clarke 642.

95 „perhaps superior to every other in Europe; and certainly as the cleanest in the world”. I. m. 659.

96 I. m. 636.

97 Bright 137.

98 I. m. 184–185.

99 „it frequently happens, that travellers rest themselves and then pursue their journey without calling, or being expected to call, for any thing to eat or drink”. Bright 184.

100 „afforded more comfort than almost any I had met with the Continent”. I. m. 147.

101 Hunter 145., 149., 172., 325., 370., 452.

102 Townson 70., 79.

Pesten.¹⁰³ Bright Kőszegen, Pécsen és a Kelet-Dunántúl számos településén találkozott velük.¹⁰⁴ Az angol orvos meg is jegyezte: „Csakugyan, mióta Pécsen elhagytuk, a német települések oly gyakoriak voltak, hogy az ország nyelvének [azaz a magyarnak] az ismerete alig volt szükséges.”¹⁰⁵

Minden átfogó információ, melyet az utazók a németekről közölnek, sztereotípiákon, általánosításon, sőt, téves ismereteken alapul, ami a többi nemzetiség leírásakor is jellemző. Hunter szerint fő foglalkozásuk a fogadók fenntartása és a kézművesség,¹⁰⁶ holott többségük a mezőgazdaságban dolgozott. Mi több, Erdélyt tárgyalva elválasztja egymástól a szászokat és a németeket, holott itt a két szó ugyanazt a népcsoportot jelöli.¹⁰⁷ Clarke szerint a szászokat Erdélyben Nagy Károly telepítette le,¹⁰⁸ noha a császár az avarak szétverése idején legfőljebb a Duna–Tisza közéig jutott! Hunter legalább pontosabb adatot ad meg, állítván, hogy a szászokat II. Géza király hívta be Erdélybe.¹⁰⁹

Bright, szokásához híven, megbízhatóbb náluk. Átfogó megjegyzéseket nem tesz, megfigyelései azonban pontosak. Hallott arról, hogy a német falvak a legtisztábbak és a legjobban építettek, azonban személyes tapasztalatai szerint ez nem feltétlenül van így. „Nem érzékeltém, hogy jobbak lettek volna” – jegyzi meg, ám hozzáteszi: „Ruháik tisztaságát, de nem eleganciáját illetően a németek kétségkívül előnyt élveznek.”¹¹⁰

A horvátokat illetően utazóink nem sok adattal szolgálnak. Clarke nem érintett általuk lakott települést, ennél fogva meg sem emlékezik róluk. Hunter illírekként (*Illyrians*) írja le őket és nem tulajdonít nekik semmilyen jellemző foglalkozást.¹¹¹ Townson a szlávok kategóriájában említi őket (*Sclavonians*) az illírekkel (*Illyrians*, szerbek), oroszokkal (valószínűleg a ruszinokat érti ez alatt), csehekkel (*Bohemians*, nyilván a szlovákok) és a vandálokkal (*Vandals*) együtt.¹¹² Nem a népvándorlás kori germán etnikumú népet, hanem a szláv vendeket (mai nevükön szlovéneket) kell alattuk értenünk.

Bright Sopron közelében találkozott horvátokkal, leírta viseletüket és megemlítette, hogy a vármege lakosságának körülbelül egynyolcadát teszik ki a magyarok és a németek mellett.¹¹³ A Muraközben teljesen horvát lakosságú területen haladt keresztül. Piszkosnak és rosszul öltözöttnek írja le a parasztokat.¹¹⁴ Nedelic kapcsán megjegyzi, hogy az első horvát nyelvű *Bibliát* itt nyomatták ki.¹¹⁵ Horvátország, Szlavónia és Dalmácia közjogi státusát illetően a *partes annexae et subiectae* (megszállt és alávetett részek) elnevezést adja meg,¹¹⁶ amely csupán a korabeli magyar politikai elit véleményét tükrözi. A horvátok ez ellen szá-

103 Clarke 610–611., 629., 650.

104 Bright 349., 574., 597., 598.

105 „Indeed, since leaving Fünfkirchen, the German settlements had been so frequent, that a knowledge of the language of the country was scarcely necessary.” I. m. 621.

106 Hunter 479.

107 I. m. 142.

108 Clarke 610–611.

109 Hunter 142.

110 „I could not perceive the superiority”. Bright 551. „In neatness of dress, though not in elegance, the Germans undoubtedly have the advantage.” I. m. 552.

111 Hunter 478.

112 Townson 189. Townson adatait Schlözer professzor *Staats Anzeigenjéből* vette. (N° 47.)

113 Bright 349.

114 I. m. 461.

115 I. m. 472.

116 I. m. 487.

mos esetben tiltakoztak, joggal állítván, hogy a két ország között mindössze perszonális unió áll fenn.

A románokról az utazók kifejezett előítéllettel írnak. Hunter megelégszik azzal, hogy a pásztorokot, mint fő foglalkozási ágat tulajdonítja nekik.¹¹⁷ Amit azonban Townson és Clarke állít róluk, egyenesen megdöbbentő. Townsont a következőképpen informálták felőlük: „Az oláhok Magyarország legműveletlenebb és legvadabb népe. Az igazságszolgáltatásnak teljes szigorával kell őket kormányoznia.”¹¹⁸ Hozzáteszi ehhez, hogy a pópák követik el minden huszadik bűncselekményt.¹¹⁹ Clarke osztja nézetét: „Az Erdélyben és a Bánátban oláhok által elkövetett bűntettek közül sokat a papjaik hatásának tulajdonítanak, akiket pópáknak neveznek. Úgy számítják, hogy minden húsz kivégzésből egyet okvetlenül pópán hajtanak végre.”¹²⁰ Clarke nem takarékoskodik az elítélő szavakkal: a románok szerinte „igen rossz természetűek”, „a legkevésbé civilizáltak és a legvadabbak Magyarország lakói közül”.¹²¹ Még a józan Bright is kedvezőtlenül nyilatkozik róluk: „Az oláhok jellemüket tekintve sunyik, zárkóztak, ravaszkodók, bosszúállók és henyék”,¹²² jöllehet néhány oldallal előbb még mint ártalmatlan, törvénytelenységbe soha nem keveredő emberekként említi őket!¹²³

Az utazók csupán néhány alkalommal kerültek románokkal személyes kapcsolatba. Valószínű, hogy vendéglátóik véleményét ismétlik, akik az eltérő életformájú, más vallású népcsoporttal szemben határozott előítéllettel viseltettek. Townson a Nagyvárad melletti hőforrásoknál találkozott velük,¹²⁴ Bright egy nomád csoportot keresett fel a Dél-Dunántúlon (ez utóbbiak valószínűleg románul beszélő cigányok lehettek).¹²⁵ Clarke-nak lett volna alkalma komolyabban megismerkedni velük, amikor keresztülutazott Erdélyen és a Bánságon, azonban őt csupán a bányák érdekelték. Mint Erdély lakosait, még csak nem is említi őket!¹²⁶

Egyedül Bright próbált árnyalt képet adni a románokról. Személyes találkozása a Dél-Dunántúlon vándorló románokkal félrevezető: ahogyan életmódjukat (mely kifejezetten a cigányokéra emlékeztette) és külsejüket leírja („majdnem mind alacsonyabbak az európai átlagnál, testük színe teljesen rézbarna”)¹²⁷ valószínűvé teszi, hogy ezek az emberek tulajdonképpen románul beszélő cigányok voltak. További adatai Sulzer *Erdély története* című munkájából származnak, személyes kapcsolatba valódi románokkal tehát nem került.

117 Hunter 479.

118 „The Wallachians are the most undercultivated and ferocious people of Hungary and justice is obliged to be administered to them in all its horrors.” Townson 256.

119 I. m. 256.

120 „Many of the disorders committed by the Wallachians in Transylvania and the Bannat have been attributed to the influence of their priests, who are called Popes. It has been calculated that in twenty executions for capital offences, there is always one Pope.” Clarke 637.

121 „bear a very bad character”, „the least civilized and most ferocious of all the inhabitants of Hungary”. I. m. 637.

122 „The Walachians are in respect to character sly, reserved, cunning, revengeful, and indolent.” Bright 560.

123 I. m. 553–554.

124 Townson 252–253.

125 Bright 553–571.

126 Clarke 610–612.

127 „almost all were below the average stature of Europeans, the colour of the whole body a complete copper brown”. Bright 553.

Római eredetükről megállapítja, hogy a történelmi érvek ellene szólnak, ám a nyelv tanúsága perdöntő, mivel felerészt latin szavakat tartalmaz.¹²⁸ Szerinte a nomád besenyőktől (*Patzenac*) származnak,¹²⁹ ezek azonban, mint ma már tudjuk, török etnikumúak voltak. Bright másik tévedése, amikor összekeveri a románokat a székelyekkel. Azt állítja ugyanis, hogy a románokat két gyalogos határegrezredbe szervezték (Erdélyre vonatkozóan ez igaz is) és egy székely (*Sekler*) huszárezredbe.¹³⁰ Valójában Erdélyben két román, két székely gyalogos és egy székely huszár regiment volt.

Foglalkozásukat tehén-, birka- és kecskepásztorkodásban, valamint kukorica- és gyümölcsstermesztésben jelöli meg.¹³¹ Leírását a következőkkel zárja: „Moldvából és Havasalföldről mind a mai napig gyakran vándorolnak be családok és telepednek le Erdélyben”.¹³²

A *szerbek* tekintetében a három utazó terminológiája (Bright nem említi őket) következetlen. Hunter rációknak (*Rascians*) nevezi őket, mikor mint Buda, Zimony, Fehértemplom és Versec lakosairól megemlékezik róluk.¹³³ Könyve végén illíreknek (*Illyrians*) nevezi őket,¹³⁴ csakúgy, mint Townson.¹³⁵ Clarke nem sok szót veszteget rájuk, mindössze annyit vet oda, hogy a szkíták (*Scythians*) leszármazottai (!).¹³⁶

Ami a *szlovákokat* illeti, róluk Hunter annyit mond el, hogy az ország eredeti lakosai ők voltak, s fő foglalatosságuk a kézműipar.¹³⁷ Bizonyára sosem hallott szlovák földművesekről és pásztorokról. Szlávoknak (*Sclavonians*) nevezi őket csakúgy, mint Townson, aki azonban ezt gyűjtőnévként használja, s a királyságban élő összes szláv etnikumú embert érti alatta. Townson szerint is a szlávok a terület eredeti lakói, mi több, azt állítja, hogy még a rómaiakat is megelőzték (!).¹³⁸ Bizonyára az ébredező szlovák nemzettudat valamelyik megnyilvánulását olvasta. Másutt megjegyzi, hogy Sátoraljaújhegytől kezdve nyelvük uralkodó a területen.¹³⁹ (Tokajról Kassára menet utazott át a vidéken.)

Bright a hét bányaváros felé utaztában került kapcsolatba velük. Megdöbbenetette a földek és az emberek elhanyagoltsága, még inkább a parasztházakban tapasztalható rend: „Meglepett, hogy emberek, akik oly kevés gondot fordítanak személyes megjelenésükre, oly sok kényelmet és rendet élveznek házaikban.”¹⁴⁰

Edward Daniel Clarke, noha ideje jó részét az általuk lakott területen töltötte, még csak meg sem említi őket.

Az eddig említett nemzetiségekhez hasonlóan a magyarországi *zsidókról* is csupán általánosításokat olvashatunk, sőt Townson néhány kifejezetten antiszemita megjegyzést is tesz.¹⁴¹

128 I. m. 554.

129 I. m. 558.

130 I. m. 559.

131 I. m. 563–564.

132 „even to present day, families frequently wander from Moldavia and Walachia, and settle in Transylvania”. I. m. 571.

133 *Hunter* 156., 400., 446., 447.

134 I. m. 478.

135 *Townson* 189.

136 *Clarke* 629.

137 *Hunter* 478–479.

138 *Townson* 188.

139 I. m. 296.

140 „I was surprised to find, that men, so negligent of their personal appearance, should enjoy in their houses so much comfort and good order.” *Bright* 118.

141 *Hunter* 479.; *Clarke* 646.; *Bright* 193–195.; *Townson* 76., 259., 289–291., 292., 441.

A cigányok eltérő életmódja Nyugat-Európában nem jelentett problémát. Számuk itt sosem volt nagy, nem úgy, mint Délkelet-Európában. A török hódítókat megelőzve, illetve azokkal együtt érkeztek Európába, de soha nem csatlakoztak a hadsereghez. Nem adták fel a szabadságukat, az alávetettség helyett inkább a szegénységet választották. Megőrizték nyelvüket és elkülönülésüket, országról-országra vándoroltak, éltek, ahogy tudtak. Mivel nem olvadtak be a társadalomba, nem váltak parasztokká, a külvilág állandó gyanakvással figyelte őket: néha még vérvádat is a fejükre olvastak. Townson leírja, hogy kannibalizmussal vádolták őket és tizennégyet ki is végeztek közülük hamis bizonyítékok alapján.¹⁴²

Hunter általánosító leírásában egyiptomiaknak nevezi őket. (Az angol *Gypsy* szó is az *Egyptian*ből – egyiptomi – ered.) Szerinte a cigányok csavargók és vándor ezermesterek.¹⁴³ Townson azzal árnyalja ezt a képet, hogy hozzáteszi, nemcsak ezermesterek és csavargók, hanem muzikusok is.¹⁴⁴ A pest–budai kormányzó (bizonyára a helyőrség parancsnoka) nem engedi, hogy besorozzák őket a hadseregbe.¹⁴⁵ Clarke csupán annyit jegyez meg róluk, hogy egyáltalán nem olyan rosszak, mint a hírük: a nekik tulajdonított bűntettek jó részét szerinte románok követik el.¹⁴⁶

Bright igen kidolgozott beszámolót ad a cigányokról. Értékelése toleráns és meglepően modern. Cipészekként, kovácsokként, (nem túl szorgalmas) mezőgazdasági munkásokként és zenészekként határozza meg őket.¹⁴⁷ Maga is hallotta őket játszani Ságón.¹⁴⁸ A nemesek üzenetvivőkként is alkalmazták őket. Foglalkoztak még ló- és dohánykereskedelemmel.¹⁴⁹ „Magyarországon a nomádok ma már igen ritkák, ha teljesen el nem tűntek” – írja.¹⁵⁰ Teljesen tisztában van azzal, hogy Indiából származnak és a 15. század elején jöttek Magyarországra.¹⁵¹ (Townson konkrét dátumot ad forrásmegjelölés nélkül: 1418.)¹⁵² Mária Terézia megpróbálta megrendszabályozni őket 1768-ban és 1773-ban, eredmény nélkül. II. József szintén megkísérelte ezt. A cigányoknak megtiltotta, hogy dologidőben táncoljanak, hogy különmemű gyermekeiket egy ágyba fektessék, még azt is, hogy nyelvüket használják! Ezzel szemben iskolába járásra, jobbágytelekre telepedésre, rendszeres munkára kötelezte őket, teljesen figyelmen kívül hagyva életmódjukat. A mindent rendeletekkel megoldani akaró uralkodó törekvései természetesen nem értek célt. „Minden kísérletkor, mely szokásaik megváltoztatását célozza [...] jól eszünkbe kell vésnünk, hogy a cigányok külön és különböző nép, és inkább szerencsétlenségük, mint saját hibájuk, hogy olyan vidékre keveredtek, ahol a tulajdon oly szigorúan meghatározott, mint Európában.”¹⁵³

142 Townson 259.

143 Hunter 478–479.

144 Townson 258–259.

145 I. m. 77.

146 Clarke 637.

147 Bright 526.

148 I. m. 188–189.

149 I. m. 109.

150 „The nomadic class is now become very rare, if not extinct, in Hungary.” I. m. 527.

151 I. m. 521.

152 Townson 259.

153 Bright 539–543. „In all attempts to change their habits [...] we should carefully bear in mind, that the Gypsies are a distinct and a separate people, and that is rather their misfortune than their fault to have wandered into a country where property is so strictly appropriated as in Europe.” I. m. 543.

Bright arra sem sajnálja a fáradságot, hogy összehasonlító vizsgálatokat végezzen a spanyol, angol és magyar cigányok nyelveit illetően, s megállapítja, hogy azok közös eredetűek. A könyvének függelékében közölt hozzászólásokról már szóltam. Bár nem töltött sok időt körükben, roppant vendégszeretőnek állítja be őket: „[ha valakit a bizalmukba fogadnak] közlékenynek, szórakoztatónak, érzékenynek és becsületesnek fogja találni őket; udvariasnak szolgálalkúság nélkül; büszkének függetlenségükre, és képes lesz megérteni, hogy inkább jelen körülményeiket választják bármely más civilizált társadalom helyett”.¹⁵⁴

Mint nemzetiséget, az útleírók nagyon kevésszer említik a *magyarokat*. Többnyire sztereotípiákat ismételnek, amelyek közül nem egyet maguk a magyarok terjesztettek. Például Bright idézi az 1805-ben Dr. Lübeck által összegyűjtött *Magyar kaleidoszkópot* (*Hungarian Miscellany*). Ebben az egyik írás – gondolkodásmódja alapján valószínűleg magyar – szerzője a következőképpen írja le az áruját piacra vivő magyar paraszt viselkedését: „Hagyja, hogy áruját megvizsgálják, röviden és pontosan válaszol a kérdésre és nem próbál befolyást gyakorolni sem szóval, sem trükkel.”¹⁵⁵

Hunter a következőképpen jellemzi a magyar nemeseket: „Henyék, büszkék és bosszúállók; de bőkezűek, vendégszeretők és merészek, kedvelik a lovakat, a vadászatot, a jókedvet; és nagy ellenszenvvel viseltetnek a kereskedelem és a mechanika iránt.”¹⁵⁶

De mi a helyzet a jobbágyokkal? Az ő nemzeti hovatartozásukról az útleírók csak elvétve szolgálnak néhány adattal. Townson a következőket állítja: „Gyakran megcsodáltam a magyar parasztok tiszteletreméltó viselkedését; sosem tapasztaltam semmi jelét annak a vadságnak, amivel Ausztriában vádolják őket.”¹⁵⁷

Ruhák és szokások

A hagyományos magyar vendégszeretetről szinte valamennyi útleíró megemlékezett. Egyedül Clarke nem tapasztalta, ellenkezőleg: az Alföldön, Kiskunfélegyházán a fogadó vendégei meglehetősen durván viselkedtek a külországi urakkal.¹⁵⁸

Ezzel szemben Huntert, mikor Kápolnán előfogat-váltásra várt, a helybeli fogadós ingyen kínálta meg gyümölcsökkel és némi borral. „Ezek az emberek gyakran jó családból származnak, de szegények lévén, örülnek hogy ilyen szerény hivatalból származó jövedelmet biztosíthatnak maguknak”¹⁵⁹ – vélekedik Hunter.

154 „he will find them conversing, amusing, sensible and shrewd; civil, without servility; proud of their independence; and able to assign reasons for preferring their present condition to any other civilized society”. I. m. 530.

155 „He allows his goods to be inspected, – answers shortly and directly to the question, and attempts not to impose either by words or artifice.” I. m. 222.

156 „They are indolent, proud and revengeful; but generous, hospitable and brave, fond of horses, hunting and good cheer; and have a great aversion from commerce and mechanics.” *Hunter* 180.

157 „I have often admired the respectable conduct of Hungarian peasantry; I never observed in them any of that ferocity of which they are accused in Austria”. *Townson* 297.

158 *Clarke* 636.

159 „These people are, indeed, frequently men of good family, but, being poor, are glad to avail themselves of the small profits annexed to so humble an office.” *Hunter* 246.

Brightnak hasonló élménye volt Magyarországon, ahol „az ország jellemző vendégszeretetével” fogadták.¹⁶⁰ A fogadás és neje el sem akarták fogadni a fizetséget. Keszthelyen Festetich György gróf, a *Georgicon* alapítója hallani sem akart arról, hogy a külföldi utas a városka fogadjában szálljon meg. A kései óra ellenére Bright csomagját felvitette a palotába, s gazdagon megvendégelte.¹⁶¹ Ürményben szintén palotában kapott szállást: ezúttal Hunyadi gróf intézője látta vendégül az úr távollétében, ám jóváhagyásával.¹⁶² A vendégszeretet azonban nem jelentett felelőtlen költsékezést, Csáktornyan az angol orvos bepillantást nyerhetett a birtok intézőjének vendéglátásnyvébe. Ebben minden, a vendégekre kiadott fillért fel kellett tüntetni, a visszaéléseket elkerülendő.¹⁶³

A társadalom feudális szerkezete ellenére a modern városi kultúra bizonyos elemei már ekkor térnyertek. Ennek első jele a kávéházak terjedése volt. Csupán Clarke hagyja ki ezeket Pest jellemzéséből. Townson Pozsonnyal és Kassával kapcsolatban tesz róluk említést, a legjobb kávéház azonban szerinte Pesten, a hajóhíddal szemben található.¹⁶⁴ „Azt hiszem, nincs párja Európában” – lelkesedik.¹⁶⁵ Ebben külön biliárdszoba volt a nemdohányzó közönség számára. Ez érthető, mivel – amint azt Hunter megjegyzi –, a kávéházakban vastagon áll a dohányfüst. Hunter szerint mellel a magyarok lelkesednek a biliárdért.¹⁶⁶

A dohányzás volt a korabeli magyarok másik nagy szenvedélye. Clarke szerint a selmeci *Bányászati Akadémia* majdnem mindegyik hallgatója dohányzik.¹⁶⁷ (Bár ők valószínűleg inkább németek voltak.) Bright tovább megy: ő azt állítja, hogy „csaknem az egész férfilakosság állandóan fogyasztja ezt az árucikket”.¹⁶⁸ A magyar-osztrák határon a vám-tisztek alig akarták elhinni, hogy ő nem dohányzik.¹⁶⁹

Az étkezési szokásokról csak Townson és Bright szolgál adatokkal. Az előbbi leírja a kiflit (*Knipfle*),¹⁷⁰ az utóbbi egy városi család tipikus reggelijét, mely egy szelet kenyérből és egy pohár kávéból áll. A reggeli semmiképpen nem társadalmi esemény: „Az ilyen családokban idegent sohasem hívnak meg reggelizni”¹⁷¹ – lepődött meg a máshoz szokott brit.

Az öltözködés az utazók komoly figyelmét vívta ki. Clarke szerint a pesti nők igen jól öltözködtek: „azt mondják, hogy öltözetük eleganciája és ízléssége tekintetében figyelemreméltóbbak, mint a bécsi nők”.¹⁷²

Townson a nyugat-magyarországi parasztlányok ruházatát írja le.¹⁷³ Bright szintén a parasztlány öltözködésére összpontosít, részletesen lefesti a szlovákok, magyarok, horvátok, németek, románok és zsidók öltözetét.¹⁷⁴

160 „the characteristic cordiality of the country”. *Bright* 396.

161 I. m. 359.

162 I. m. 103–104.

163 I. m. 470.

164 *Townson* 440., 304.

165 „I think, not to be equalled in Europe.” I. m. 82.

166 *Hunter* 165–166.

167 *Clarke* 685.

168 „almost the whole male population are constantly consuming this article”. *Bright* 598.

169 I. m. 288.

170 *Townson* 422.

171 „In such families, a stranger is never asked to partake a breakfast”. *Bright* 582.

172 „it is said that they are more remarkable for the elegance and taste of their dress than the women of Vienna”. *Clarke* 648.

173 *Townson* 44–45.

174 *Bright* 99., 130–131., 191., 349., 475–476., 553., 567., 575., 599.

Szintén ő az, aki néhány, Nagy-Britanniában ismeretlen furcsaságra hívja föl a figyelmet. A szentmiklósi uradalomban vendéglátójának felesége megkérte, hogy írjon valami szepet az emlékkönyvébe.¹⁷⁵ A másik szokás, a közeli ismerősök között dívó üdvözlő arccsók egyenesen megdöbentette. Körmöcről indulófélben ottani vendéglátója, Körper úr arcára kettőt cuppantva búcsúzott el tőle: „mindkét arcomon megcsókolt: ez üdvözlés a kontinensen gyakori, de egy angolnak igen nehéz magát rávennie a viszonzásra”.¹⁷⁶

Összegzés

A 18–19. század fordulóján hazánkban megfordult brit utazók különbözőképpen látták Magyarországot, néhány közös jellemzőt azonban megállapíthatunk.

A brit utazókat a természet szépségei kevésbé érdekelték. Hunter ugyan megcsodálta a Vaskaput és az aggteleki cseppkőbarlangot (itt Townson hat évvel korábban majdnem eltévedt), ezek azonban inkább kivételek.¹⁷⁷ A többiek nem foglalkoztak a természeti látványosságokkal. Mivel arra törekedtek, hogy minél objektívebbek és tudományosabbak legyenek, az elemző leírásra koncentráltak. Townson és Clarke fő érdeklődési területe az ásványtan volt, tehát mindketten hosszú oldalakat szenteltek minden ezzel kapcsolatos jelenségnek. Townson még külön kirándulásokat is tett, hogy ásványokat gyűjtsön.¹⁷⁸ Richard Bright inkább a társadalmi jelenségekre figyelt. Mind a négyen igyekeztek felmérni az ország „civilizáltsági fokát”. Ez természetesen angol viszonyítási alappal történt. E célból múzeumokat, színházakat, könyvtárakat és kórházakat látogattak. Értékeléseik változatosak voltak. Bright új elemmel járult ehhez: a börtönöket is bevonta vizsgálódási körébe.

Az általánosítás a brit utazók kedvelt eszköze volt. Noha „készültek Magyarországból”, s igen jól, nem haboztak sztereotípiákat leírni.¹⁷⁹ Clarke számos olyan megjegyzést tesz, amelyek megfelelnek előítéleteinek és pillanatnyi benyomásainak.¹⁸⁰ Neki már néhány találkozás a helybéliekkel elegendő volt az értékeléshez. Az útleírók ügyeltek arra, hogy ne kerüljenek olyan közelségbe a leírandó társadalommal, amely már veszélyeztetné az arról kialakult és közvetíteni szándékolta képet. Az alsóbb néposztályokkal nem „vegyültek el”, hanem megelégedtek a nemességgel és az értelmiséggel (utóbbiba ez esetben a klérust is beleértem). Ez azonban nem csupán a szándékaikon múlt, hanem a kommunikációs csatornákon is. Az utazók latinul és németül tudtak, a nép pedig csak a saját nyelvén. Németül legfeljebb a városokban és a németek lakta falvakban voltak képesek megértetni magukat a külhoni utasok, latinul pedig a parasztok nem beszéltek.¹⁸¹

Akadtt azonban egy utazó, aki nem sajnált időt és fáradságot, és igyekezett közelebbi ismeretségbe kerülni a helyiekkel: Richard Bright Csurgón egy teljes délutánt töltött az-

175 I. m. 456–457.

176 „he saluted me on both cheeks: a compliment frequent on the continent, but which an Englishman can with difficulty bring himself to return”. I. m. 183.

177 *Hunter* 436–437., 313–314.; *Townson* 312–316.

178 *Townson* 66–69., 340–364.

179 *Hunter* 180., 478–479.; *Townson* 100., 256.; *Bright* 222., 343.

180 *Clarke* 612., 633., 640.

181 A köznemesség latin szóbeliségéről adatokat közöl: *Hunter* 228.; *Townson* 251., 332.; *Clarke* 651. Bright kereskedők és postamesterek latintudásáról is megemlékezik: *Bright* 96., 100., 138.

zal, hogy a helyi cigányvajda segítségével összehasonlító stúdiumokat végezzen a cigányok nyelvén. Erdősokonyán a vándorló románokat látogatta meg.¹⁸² Ezekkel az emberekkel azonban mindössze néhány órát töltött, benyomásai tehát szükségszerűen felszínesek voltak. Másrészt, azok iránt érdeklődött, akiknek életmódja elütött az európai átlagtól: nomádok voltak, tehát számára egzotikumot jelentettek.

Milyen volt a brit utazók Magyarország-képe?

Clarke nem csupán leírta, hanem meg is ítélte Magyarország lakóit általánosításai és *ad hoc* megfigyelései alapján. Egészében véve Magyarország közömbös volt a számára, csupán az ásványok és a nemesfémányák keltették föl érdeklődését. Hunter sokkal inkább a 18. század gyermeke volt, mint a többi utazó. Beszámolójának formája, a levélgyűjtemény félreérthetetlenül erre utal. Ő is általánosít és használ sztereotípiákat. Azonban nem közömbös Magyarország iránt, sőt, határozottan pozitívan értékeli a királyság lakóit, minden kritikai megjegyzése ellenére. Inkább megérteni, mint megítélni akar. Saját szavaival ezt így fejezi ki: „Kedvelem a népet, csodálom az országot, fájjalom a bajait, imádkozom a fellendüléséért.”¹⁸³ Számos adatot nyújt a társadalomra vonatkozóan, jóllehet nem próbálja a brit kategóriákat a magyar jelenségekre erőltetni.

Robert Townson elbeszélésének hangneme hűvösebb. Bár jó viszonyt alakított ki a pesti magyar értelmiséggel (Hajnóczy Józsefet a könyvében külön megsiratja),¹⁸⁴ beszámolója távolságtartó. Jó humorérzékkel rendelkezik, s a maró gúny sem áll tőle távol.¹⁸⁵

Bright szintén hűvös megfigyelő. Akkurátusan feljegyez mindent, amihez csak hozzáfér: lemásol jegyzékeket és kalendáriumokat, idéz akár oldalakon keresztül. Egyfajta magyar enciklopédiát szeretne olvasói kezébe adni, és igyekszik mindenhez tőle telhetően pártatlanul közelíteni és mindent megérteni. Természetesen teljesen nem tud megsabadulni az általánosításoktól: emlékezzünk csak, hogyan nyilatkozott a különböző nemzetiségekről.

Bright visszafogott hangneme ellenére olvasói elég keményen ítélik meg a magyar viszonyokat. A jó nevű *Edinburgh Review* kritikusa a szerencsésebb nemzetek gögijével szólja le a magyar mezőgazdaságot: „Úgy hisszük, a mezőgazdaságnak durvább állapotát aligha írta le utazó Ázsia vagy Afrika civilizálatlan nemzetei között.”¹⁸⁶

Ez a kritika gyakorlatilag a könyv kivonata, idézetekkel megtűzdelve. A szerző jobbra a negatív jelenségeket emeli ki: a földbirtok-viszonyokat és a jobbágy-földesúr kapcsolatot;¹⁸⁷ a rossz börtönviszonyokat;¹⁸⁸ a mezőgazdaság helyzetét.¹⁸⁹ Nem szabad azonban arra gondolni, hogy a recenzió egyoldalú, a *Georgicont*¹⁹⁰ és a szabad falvakat¹⁹¹ is

182 *Bright* 531., 553–571.

183 „I like the people; I admire the country; I lament its misfortunes; I pray for its prosperity.” *Hunter* 486.

184 *Townson* 206.

185 Ld. kalandjának leírását, mikor Lőcsén az ostoba városi tanácsnokok francia nyelvű útlevele miatt jakobinusnak vélték és be akarták börtönözni. *Townson* 327–332.

186 „We believe a more rude state of agriculture has hardly been described by any traveller among the uncivilised nations of either Asia or Africa.” *Travels from Vienna through Lower Hungary; with some Remarks on the State of Vienna during the Congress, in the Year 1814.* Ld. *The Edinburgh Review, or Critical Journal: for Dec. 1818–March 1819.* 230.

187 I. m. 227–229.

188 I. m. 229–230.

189 I. m. 230.

190 I. m. 230.

191 I. m. 232–233.

megemlíti, azzal a kimondatlan tanulsággal, hogy a feudális rendszert föl kell váltani – akár egy angol típusú farmergazdasággal.

Sajnos nem sikerült a magyarországi könyvtárakban további korabeli recenzióra bukkannom. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az úti beszámolók visszhangtalanok maradtak.¹⁹² Az utazók ismerték egymás műveit.¹⁹³ Townson és Clarke munkáit az angolon kívül más nyelveken is kiadták.¹⁹⁴ Hunter és Bright nem ért meg ilyen sikert. Hunter munkáját beárnyékolta Townsoné, míg Bright stílusa túl száraz, túl sok adatot zsúfolt bele könyvébe, amint azt az *Edinburgh Review* kritikusa is megjegyzi.¹⁹⁵

A beszámolóik stílusában lassú átalakulás figyelhető meg a késő 18. század könnyed, csevegő elbeszélésétől (Hunter), a nehezebb, ám még mindig szórakoztató, az országról sok adattal szolgáló leírásról át (Townson) a 19. század elejének pre-pozitivistá adathalmozásáig (Bright). Ebben a korban a műfaji szabályok még nem alakultak ki teljesen. Még csak igen kevés statisztikát tettek közzé, ezért a szerzők kötelességüknek érezték, hogy a meglátogatott országokról mindenféle mennyiségi mutatót is közöljenek. Ez az oka a felbukkanó nagyszámú statisztikai információknak, ám ezek (is) teszik az úti beszámolókat egyszersmind értékes forrássá.

A Magyarországra látogató brit utazók saját koruk gyermekei voltak. A korszakban bekövetkező változások érzékelhetők írásaikban is. Ítéleteik nem mentesek a sztereotípiáktól. Gondolkodásmódjukat meghatározta az a világ, amelyben éltek, de éppen ezért annak alapján, ahogyan Magyarországról írnak, a korabeli brit közvéleményt foglalkoztató problémákra is következtethetünk. Útleírásaik nemcsak érdekes olvasmányok, de kitérő források is.

LÁSZLÓ OLTER

BRITISH TRAVELLERS IN HUNGARY (1792–1815)

For the English gentry of the eighteenth century an indispensable part of a “fine upbringing” was for a young man to spend several months on the European continent. Numerous French, German and Italian travellers also visited Hungary. In accordance with contemporary custom, many of these travellers published their experiences in book form. Hungarian historiography has dealt with most of their works, but has failed to examine the accounts of four British travellers who visited the Kingdom of Hungary and Transylvania at the time of the French Revolution and the Napoleonic wars. The four gentlemen were William Hunter (1792, 1799, and 1800), Robert Townson (1793), Edward Daniel Clark (1802) and Richard Bright (1815).

The travellers were curious about almost everything. Since they tried to be objective and scientific, their approach was analytic/descriptive. They focussed upon mineralogy and precious metal deposits in Hungary. Richard Bright also addressed social phenomena: for instance, he devoted considerable space to a description of Hungary’s various national groups. All four authors attempted to measure the country’s

192 Az *Edinburgh Review* a másik három utazó munkájáról is recenziót közölt, azonban ezek Magyarországon nem hozzáférhetőek.

193 *Hunter* (289.) és *Clarke* (652–653.) egyaránt említik Townsont. *Bright* az előszóban emlékezik meg Townsonról, míg a főszövegben Clarke-ról (527.).

194 Townsont franciául (Párizs, 1798–1799.) és hollandul Hágában kétszer is, 1800-ban és 1801-ben adták ki, míg Clarke-ot 1817-ben Weimarban, németül.

195 Ld. az *Edinburgh Review* idézett cikkét, 215.

“degree of refinement”. Naturally, this took the form of a comparison with English conditions. To this end, the travellers visited museums, theatres, libraries and hospitals, and described the condition of roads, inns, bridges and even prisons.

Generalisation was a favoured method of the British travellers. Although they “swatted up on Hungary” and did that quite well, they were also rather quick to make hackneyed statements. They were careful not to get too close to local people, lest their image of Hungarian society – and the image they intended to transmit – should be endangered. They did not communicate with the lower social classes, preferring to study the nobility and intelligentsia (including the clergy).

The norms of the genre had yet to be fully crystallised. The travellers felt obliged to include in their writings statistical information about the country. A gradual change in the style of their reports may be observed – from Hunter’s light and chatty narration of the late eighteenth century to Townson’s heavier but still entertaining description (including much data on the country) and Bright’s pre-positive collection of facts.

The British travellers to Hungary were products of their own era. Their writings naturally reflected the changes taking place during the period, and their evaluations are not free of generalisations. Their manner of thinking was clearly determined by the world in which they lived. For this very reason, their writings on Hungary may also serve as a basis for drawing conclusions about issues concerning British society at the time.